НЕОЛОГИЗМТÆ.

Дзырдуатон сконд иудадзыгдæр ивгæ кæй кæны,уый рагæй зындгонд у. Лексикæ царды объективон домæнтæ æххæст кæны æмæ йын адæмы материалон æмæ монон культурæйы ивддзинæдтæн «дзуапп» æнæдæтгæ нæй. Ног дзаумæттæ, ног æмбарынæдтæ æвзагæй домынц ног дзырдтæ æмæ дзырдты эквивалентæ, раздæры дзырдтæй та - цавæрдæр семантикон ивддзинæдтæ. Стæй иннæрдæм дæр афтæ: царды цы нал ис, пайда кæмæй нал кæнæм, уыцы дзаумæтты, æмбарынæдты æмæ æндæрты нæмттæ рох кæнынц.

Куыд уынæм, афтæмæй дзырдты нымæц æмæ дзырдты нысаниуæгты иудадзыгдæр цæуы алыхуызон ивддзинæдтæ. Æмтгæй райсгæйæ ирон лексикæ хъæздыгæй - хъæздыгдæр кæны, цæуы дзы вазыгджын процесстæ, кæд дзы иуæй – иу дзырдтæ ахауы, уæддæр.

Куыд зонæм, афтæмæй лексикологийы **неологизм** хонынц ног дзырд кæнæ ног лексикализацигонд дзырдбаст, фразеологион иуæг**. (бердз. Neos – ног, нæуæг, logos –дзырд).**

Фæлæ неологизмтæ æрбайсгæ дзырдтимæ хæццæ кæнын нæ хъæуы. Ирон лексикæмæ æрæджы цы æрбайсгæ дзырдтæ æрбацыд, уыдон дæр, æнæмæнг, ног дзырдтæ сты, фæлæ неологизмтæ не сты. Уыдон ног дзырдтæ сты æрмæст ирон æвзагæн.

Иу кæнæ иннæ дзырд неологизм у æви нæу, уый алы хатт æнцон зæгъæн нæ вæййы; неологизмтæ раиртасынæн бæлвырд, æнæзæрдæхсайгæ критеритæ нырма нæй æмæ, уымæ гæсгæ, иумæ неологизм чи фæкæса, уый æндæр искæмæ та фæкæсдзæн хуымæтæджы дзырд. Зæгъæм, нæ лексикæйы æрæджыйы онг дзырд **ахуыргæнинаг** уыдис æппæтирон активон дзырдуаты, ныр йæ фарсмæ æрбалæууыд неологизм **ахуырдзау.** Морфемæ **дзау** фæстаг азты активондæрæй пайдагонд цæуы дзырдарæзты. Зæгъæм, раздæр арæх дзырдтой **киномæ цæуджытæ, театрмæ цæуджытæ,** фæлæ фæстаг азты арæхдæр пайда кæнæм **театрдзаутæ, кинодзаутæ** æмæ æндæр ахæмтæй.

Хæрз æрæджы чи фæзынд, уыцы дзырдтимæ сты **дзырдбыд, худындзæг**, кæцытæ газет « **Рæстдзинад»-** ы руаджы уайтагъд ирон адæмы ныхасы ныффидар сты, пайда сæ кæнынц.

Тынг бирæ неологизмтæ ис терминологийы. Зæгъæм, лингвистикон терминологийы æрбайсгæ дзырдтæ, калькæтæ æмæ æндæр ног дзырдтæ бацахстой тынг стыр бынат: **морфемæ, æмхъæлæсон, здæхæн, мивдисæг, номивæг, мидформæ, æвастхъæртæ** æмæ бирæ æндæртæ.

Уыдон иууылдæр сты æппæтирон неологизмтæ. Фæлæ ма ис ахæм ног дзырдтæ, кæцытæ æмбæлынц æрмæст хицæн фысджыты, поэтты æмæ æндæрты уацмысты кæнæ ныхасы. Уыцы неологизмтæ æххæст æнынц сæрмагонд аивадон, стилистикон хæстæ. Уæлдай арæхдæр æмбæлынц поэзийы:

Мæнæ рудзынгыл йæ урс сæр мад æруагъта,

Фæзы даргъивæзт фæндагмæ каст.

(Калоты Х.)

Афардæг цырдкъахæй,

Нал зыны йæ фæд,

Чи йæ федта сымахæй,

Уый мын æй зæгъæд.

(Илас Æрнигон)

Æз - дурхивæнд…

Ды – хохфидар мæ фаутæн.

Фæкодтон дыл æз тугмысæн…Æмæ

Æфсонарæн куы нал уыди мæ даутæн,

Уæд нал фæзындтæн иу æхсæв хъæмæ.

(Цырыхаты М.)

Ацы дæнцæгты дзырдтæ **даргъивæзт, цырдкъах, дурхивæнд, хохфидар,тугмысæн, æфсонарæн** сты **авторон неологизмтæ**. Адонæй æмæ адоны хуызæн авторон ног дзырдтæй ирон адæм пайда нæ кæнынц, уыдон нæ бацыдысты ирон æвзаджы дзырдуæттæм дæр; фæлæ уыдон æппæтирон элементтæй арæзт сты, чиныгкæсджытæ сæ æмбарынц, ацы контексты та æххæст кæнынц сæрмагонд стилистикон хæстæ, æмæ сæ мах пайда кæнæм куыд цитатæтæй.

Ис ахæм неологизмтæ, кæцытæ арæзт сты дзырдбасты, фразеологион иуæджы уæнгты фыццаг дамгъæтæй, зæгъæм, **ЦИПУ** - **Цæгат Ирыстоны паддзахадон университет.** Ахæм хуызы арæзт ног дзырдтæ хонæм **акронимтæ (бердз. akros « æппæты бæрзонддæр»).**

Ацы неологизмтæй алкæцы дæр у дзырдуаты ног иуæг.

ДЗЫРДТЫ НОГ НЫСАНИУÆГТÆ.

Фæлæ лексикæйы рæзт æрмæст дзырдты нымæцæй нæ рæзы. Бирæ дзырдтæн сæ семантикон бæрцуат аивта: иутæн сæ мидис уæрæхдæр фæцис, иннæтæн – къуындæгдæр, æртыккæгтæн та сæ нысаниуæгтæ сабыргай ивд æрцыдысты. Æрмæст советон дуджы ирон дзырдты нысаниуæгты цы ивддзинæдтæ æрцыд, уыдонмæ лæмбынæг куы æркæсæм, уæд фендзыстæм æвзаджы семантикон ивддзинæдты характерон миниуджытæ. Ирон дзырдтæй бирæтæн сæ семантикон бæрцуат дзæвгар фæуæрæхдæр, уыдонæн сæ фылдæрæн уырыссаг æвзаджы **тæвагмæ (семантикон калькæтæ).** Зæгъæм, **сырх** æмæ **урс** незамантæй фæстæмæ бæрæг кæнынц ахорæнты хуызтæ. Советон дуджы, мидхæсты рæстæджы, стæй 20-æм азты ацы дзырдтæ райстой ног нысаниуæгтæ уырыссаг тæвагмæ: **Сырх Æфсад, сырхæфсæддон, сырхытæ, Сырх Гварди, сырх къуым, урсытæ, урсгвардион æмæ æнд. – Красная Армия, красноармеец, красные, Красная Гвардия, красный уголок, белые, белогвардеец и т.д.**

Семантикон ивддзинæдтæ æрцыд иуæй – иу æрбайсгæ дзырдты дæр. Зæгъæм, уырыссаг æвзагæй æрбайсгæ дзырд **пълан** ирон æвзаджы райста уæлæмхасæн нысаниуæг: **« Хæдзары пълантæ фендæрхуызон сты: фæзындис æм хорз хъуг, фыстæ, сæгътæ, кæрчытæ»; « Уæдæ кæрты пълантæй куы зæгъай,уæд æм цалдæр азы дæргъы быру дæр никуы уыд». (Берозты А.)**

ЗÆРОНД ДЗЫРДТÆ.

Лексикæйы пассивон хаймæ чи ацыд, уыцы зæронд дзырдтæ сты дыууæ къорды – **архаизмтæ** æмæ **историзмтæ.**

Архаизмтæ (бердз. archaios «рагон») сты ахæм зæронд дзырдтæ кæнæ фразеологион иуæгтæ, кæцыты бæсты пайда кæнынц æндæртæй, синонимтæй. Архаизмтæй пайдагонд цæуы сæрмагонд уавæрты, рагон цаутæ æмæ идеологи равдисынæн. Зæгъæм, **æлдары хъæу** кæддæр нысан кодта **æлдарады центр, стыр хъæу, калак, сахар, горæт**. Уый хорз зыны **Къостайы « Хъазтæ»** - йы:

Фæрсаг лæг, дыгурон,

Йæ хъазтæ уæймæ

Фæцæйтардта иу бон

Æлдары хъæумæ.

Архаизмтæ сты **калак** æмæ **сахар** дæр, уыдоны бæсты ныр пайда кæнæм æрбайсгæ дзырд **горæт** – æй.

Арæх афтæ рауайы, æмæ дыууæ синонимон дзырдæй иу йæхимæ иннæйы хæстæ райсы æмæ уæд фæстаг свæййы архаизм. Зæгъæм, лексикæйы фæрсæй – фæрстæм уыдысты синонимтæ **улупа** æмæ **мызд**, фæлæ ныр **улупа** –йæ пайда кæнæм æрмæст сæрмагонд уавæрты, литературæйы. **Зындгонд таурæгъ « Куырттаты кадæг»** - ы ис ахæм бынат:

Биаслантæ фæрсынц Куырттаты:

- Кæм уыдыстут?

Куырттатæ загътой:

- Паддзахмæ. Авд азы нæ улупа исынмæ нæ уыдыстæм æмæ йæ ныр ласæм.

Ис ма дзы æндæр архаизм дæр – **хъулон гæххæтт: « Уалынмæ паддзахæй ссыди чиныг – хъулон гæххæтт.. Куырттатæ дыууæ лæгæй арвыстой хъулон гæххæтт Нармæ, Мамиаты Хъарадзаумæ – уый зыдта кæсын хъулон гæххæтты…»**.

Ам **хъулон гæххæтт** амоны, мах ныр фыстæг кæй хонæм, уый.

Иуæй – иу хатт афтæ рауайы, æмæ архаизм фæстæмæ **« сног»** вæййы, бацæуы йæ раздæры нысаниуæгимæ активон дзырдуатмæ. **20 – 30 – æм** азты активон лексикæйы уыдис дзырд **ногдзау**. Уый фæстæ арæхдæр пайда кæнын райдыдтой **пионер** –æй, сывæллæттæн цы журнал уагътой, уый дæр афтæ хуынд. Фæлæ фæстаг рæстæджы **ногдзау** « **сног**» ис, арæхдæр дзы пайда кæнынц, æгæрыстæмæй ма сывæллæтты журнал дæр хуыйны

« Ногдзау».

Ис ахæм архаизмтæ, кæцытæ официалон ныхасы нал сты, кæд адæмы ныхасы æмбæлынц, уæддæр. Зæгъæм, **афæдзы мæйты нæмттæ.**

Литературон æвзаджы ма æмбæлæм ахæм дзырдты къæйттыл, кæцытæ семантикон æгъдауæй иу сты, фæлæ сæ мырон сконд иухуызон нæу: сæ иутæ сты рагондæр хуызтæ, иннæтæ – æрыгондæр. Зæгъæм, **нæуæг – ног,**

рæуæг – рог, цæуæт – цот, рæуæд – род (æуæ – йы æлвæсынад , о – мæ рахызт). Фыццаг дзырдтæ сты рагондæр, ахæм дзырдтæ хонæм **фонетикон архаизмтæ.** Дзырдуатмæ куы ркæсæм, уæд фендзыстæм, ног вазыгджын дзырдтæ ногдæр хуызтæй арæзт кæй цæуынц, уый: **ногдзау, ногзад**, **ноггуырд, ногдзыд** æмæ а.д. Ацы дзырдтæ сты æппæтирон æмæ литературон хуызтæ. Аивадон литературæйы фонетикон архаизмтæй пайда кæнынц рагон царды нывтæ æмæ ныхасы хицæндзинæдтæ равдисыны тыххæй.

Архаизмтæй хицæн кæнынц **историзмтæ,** кæцытæ нысан кæнынц, нырыккон царды чи нал ис, ахæм реалитæ. Зæгъæм, незаманты нæ рагфыдæлтæн сæ активон дзырдуаты уыдысты алыхуызон хæцæнгæрзты æмæ дзаумæтты, рагон хæринæгты æмæ æндæрты нæмттæ, динимæ баст бирæ терминтæ – **старц, цирхъ, сагъадахъ, зароба, задын, бламыхъ, бери, хомыс æмæ æнд**. Абон уыцы дзаумæттæй пайда ничи кæны, уыцы хæринæгтæ нал кæнынц, ирон адæмы царды нал сты, уымæ гæсгæ активон дзырдуатæй пассивонмæ ахаудтой æмæ сты **историзмтæ.** Райсæм –ма **Къостайы « Булкъ æмæ мыд» -** æй скъуыддзаг:

Физонæг ма, хæбизджын

Дзурæд! – Уазæг дæр сæ буц у,

Фæлæ задын, хомыс, бламыхъ,-

Гайтма дæ хæрынц, - ныхъхъус у!

Ацы дæнцæг хорз æвдисы, лексикæ цардимæ баст кæй у, уый: уæздан хæринæгты нæмттæ – **физонæг, хæбизджын** – активон дзырдуаты баззадысты, фæлæ **задын, хомыс, бламыхъ** уырдыгæй ахаудтой, уымæн æмæ царды нал сты, цы сты æмæ цы ад кæнынц, уый дæр искуы – иу йеддæмæ зонгæ дæр ничиуал кæны.

Бирæнысанон дзырдæн йæ иу кæнæ фылдæр нысаниуæгтæй пайдагонд куы нал фæцæуы, уæд уыдон хуыйнынц **дзырды архаикон нысаниуæгтæ** кæнæ **семантикон архаизмтæ.** Зæгъæм, дзырд **искæйон.** И сын **2** сæйраг нысаниуæджы: **1) æцæгæлон кæнæ искæйы чи у, ахæм; 2) æххуырст.**

Дыккаг нысаниуæгæй арæх пайдагонд нал цæуы: аивадон литературæйы æмбæлы кæддæры цардыуаг равдисыны тыххæй.

« Сæ уарзондзинады къул ратыдта æмæ фæкъæртт дзурынмæ. Сæ ныхас аскъуыддзаг ис афтæ: Тотырбег ацæудзæн, искуы искæйон ныллæудзæн, ссардзæн ирæды фаг æмæ ракурдзæн Бурчызджы». (Санахъоты Никъала)

Ацы семантикон архаизмы бæсты нырыккон æвзаджы арæхдæр æмбæлынц **æххуырст, æххуырсты кусæг, батрак, лæскъдзæрæг** æмæ æнд.